

Covid-19'un Toplumsal Etkileri Üzerine Bazı Değerlendirmeler

M. Çağlar Kurtdaş*

Öz

Sağlık, biyolojik bir durum olduğu kadar sosyal, kültürel, ekonomik ve politik yönleri de olan bir olgudur. Bu durumun en acı örneği günümüzde yaşanan Covid-19 hastalığının yol açtığı pandemi sürecinde gözlemlenebilmektedir. Hayvanlardan insanlara geçtiği düşünülen bir virüsün yol açtığı Covid-19; ortaya çıkması, yayılması ve etkileri ile sosyolojik bir olgudur. Bir anda ortaya çıkan ve kısa sürede tüm dünyaya yayılan Covid-19 hastalığı her şeyden önce ülkelerin sağlık sistemleri üzerinde büyük bir yük ve adeta yıkım yaratmıştır. Bu etkiye bağlı olarak da başta ekonomi olmak üzere sosyal ve politik alanda da olumsuz etkiler yaratmış, dünya çapında ekonomik bir krize yol açmıştır. Bu nedenle Covid-19'a ve yol açtığı pandemiye sadece bir sağlık sorunu olarak değil, toplumsal yaşamın tüm alanlarını etkileyen sosyolojik bir olgu olarak bakmak gerekmektedir. Çünkü Covid-19'un başta insan sağlığı ve sağlık sistemi olmak üzere sosyal ilişkiler, toplumsal kurumlar, örgütler, politikalar ve dolayısıyla toplumsal yapı üzerinde etkileri olmaktadır. Bu bakımdan Covid-19 ve pandemi sürecinin sosyolojik etkilerini ortaya koyabilmek ayrı bir öneme sahiptir. Bu çalışmada Covid-19'un etkileri ortaya konularak sosyolojik bazı çıkarımlar ve değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sağlık, Hastalık, Covid-19, Pandemi, Değişim

*Dr. Öğr. Üyesi, Adıyaman Üniversitesi

E-mail: ckurtdas@adiyaman.edu.tr

Orcid: <http://orcid.org/0000-0002-8292-9977>

Geliş Tarihi: 28.11.2020 ■ Kabul Tarihi: 31.12.2020

Some Evaluations on the Social Effects of Covid-19

M. Çağlar Kurtdaş*

Abstract

Health is a biological state but a phenomenon that has social, cultural, economic and political aspects. The most painful example of this situation can be observed in the pandemic process caused by the Covid-19 disease experienced today. Covid-19 is thought to be caused by a virus that is thought to be transmitted from animals to humans and is a sociological phenomenon with its emergence, spread and effects. Covid-19 disease, which emerged suddenly and spread all over the world in a short time, first of all created a huge burden and almost destruction on the health systems of countries. Depending on this effect, it has created negative effects in the social and political fields, especially in the economy, and caused an economic crisis worldwide. For this reason, Covid-19 should be regarded not only as a health problem but as a sociological phenomenon that affects all areas of social life. Because Covid - 19 has effects on social relations, social institutions, organizations, policies and social structure as well as on the human health and health system. In this regard, it is of particular importance to reveal the sociological effects of Covid-19 and the pandemic process. In this study, some sociological inferences and evaluations are made by revealing the effects of Covid-19.

Keywords: Health, Disease, Covid-19, Pandemic, Change

* Asist. Prof., Adiyaman University

E-mail: ckurtdas@adiyaman.edu.tr

Orcid: <http://orcid.org/0000-0002-8292-9977>

Received Date: 28.11.2020 ■ Accepted Date: 31.12.2020

Giriş

Dünya tarihinde toplumları değiştiren ve dönüştüren önemli olaylar ve dönüm noktaları her zaman olmuştur. Bunların içinde özellikle doğal afetler ve salgın hastalıklar gibi olaylar, toplumların hafızalarında silinmesi güç travmalar yaratmıştır. Bu bakımdan 2019'un son günlerinde ortaya çıkan Covid-19 pandemisi de aynı anda tüm dünyayı etkilemesi dolayısıyla dünyanın bugüne kadar gördüğü en büyük pandemi kaynaklı travmadır. Bu bakımdan 2020 yılı bir hastalığın dünyayı nasıl yeniden biçimlendirdiği ya da dönüştürdüğüne dair önemli bir yıl olarak dünya tarihine damgasını vurmuştur.

Salgın hastalıklar insanlık tarihinde ortaya çıktıkları toplumları derinden etkilemiş, toplumsal hayatı değiştirmiş ve yeniden şekillendirmiş olgulardır. Ancak çoğu zaman yerel ve dar bir coğrafyada etkili olan salgınlar günümüzde küreselleşme olgusu sayesinde tüm dünyayı etkiler hale gelmiştir. Geçmişte de veba, kolera, AIDS, grip (İspanyol gribi, kuş gribi, domuz gribi vb.) ve virüslerin (MERS, SARS) neden olduğu pandemilere rastlanmaktadır. Tıpkı MERS ve SARS gibi Corona ailesinin bir üyesi olan SARS-CoV-2 virüsünün yol açtığı Covid-19 hastalığı ise çok bulaşıcı olması ve küresel ulaşım ağları sayesinde tüm dünyayı kısa sürede etkisi altına almıştır. Covid-19 aynı zamanda hastalığın sadece biyolojik ve tıbbi bir durum olmadığını, hastalığın ekonomik, politik ve sosyo-kültürel etkileri ile sosyolojik bir olgu olduğunu göstermiştir. Aynı zamanda tüm dünyayı sarsan ve dönüştüren bir niteliğe sahip olduğunu göstermesi bakımından da önemlidir.

Covid-19 pandemisi sadece insan sağlığını ve sağlık sistemini etkilememiş, toplumsal yaşamın tüm yönlerinde etkili olmuş ve bir dönüşüm süreci başlatmıştır. Bu bakımdan pandemi sürecini tıbbi boyutuyla olduğu kadar sosyolojik boyutları ile de ele almak ve incelemek gerekmektedir. Özellikle insanoğlunun gelecekte bu tarz pandemiler ile sık sık karşılaşılacağı öngörüldüğü dikkate alınırsa, salgının sosyolojik boyutu ile incelenmesi ayrı bir önem arz etmektedir. Bu nedenle sadece tıbbi çalışmalarla ve önlemlerle hastalıklarla ve onların neden olduğu pandemilerle baş edilemeyeceği açıkça görülmüştür.

Sosyolojik Boyutlarıyla Sağlık - Hastalık ve Covid 19

Modern tıp hastalığı insan bedenine dışarıdan etki eden ve onun işleyişini bozan bir etken olarak ele alır, inceler ve tedavi etmeyi amaçlar. Bu bakış açısına göre Covid-19, bir virüsün insan bedenine girerek onun işleyişini ve düzenini bozan bir

hastalıktır ve bu hastalığın tedavi edilmesi gerekir. Ancak bu hastalığın ayırt edici yönü onun kısa bir sürede pandemiye dönüşmüş olması ve tüm dünyada ekonomik, sosyal, kültürel ve politik etkilere yol açmasıdır. Bu nedenle bu hastalığın önlenmesinde ve etkilerinde sadece tıbbi bir bakış açısı yeterli değildir. En az onun kadar sosyolojik bir bakış açısına da ihtiyaç duyulmaktadır. Çünkü bu pandemi sadece insan sağlığı üzerinde olumsuz etkiler yaratmamış, toplumların yapısı ve işleyişi üzerinde de ciddi tahribatlara ve değişimlere yol açmıştır.

Sağlık ve hastalığın temelini toplumsal ilişkiler oluşturur. Sağlık ve hastalık sağlık hizmetlerinin ürünü olduğu gibi toplumsal etmenlerin de ürünüdür. Toplumsal etmenler sağlık-hastalık olgusunu belirlemektedir, toplumsal ve siyasi yapı da sağlık hizmetleri üzerinde belirleyicidir. Bu yüzden sağlık ve hastalık çifti toplumsal yapıdan ayrı düşünülemez (Deppe, 2011, s.43; Coburn, 2011, s.59). Medikal modele göre hastalık, doku ve hücrelerde normal olmayan değişkenlerin yarattığı bir durumdur (Fişek, 1983, s.1). Hastalık, klinik açıdan teşhis edilebilen biyolojik bir rahatsızlıktır. Bedende oluşan normal olmayan fonksiyonlara ve belirtilere işaret eder (Spector, 2004, s.61). Vücutta bulunan anormal bir durum ya da bazı patolojik belirtilerin mevcudiyeti olan hastalık dıştan ya da içten gelen olumsuz bir etkinin sonucudur. Örneğin; bir bakteri ya da virüs pek çok hastalığa sebep olabilir (Aggleton, 1990, s.5). Bu bakımdan Covid-19 da hayvanlardan insanlara geçtiği düşünülen bir virüsün yol açtığı bir hastalıktır.

Covid-19 ile mücadele tüm dünyada büyük bir hızla sürmektedir. Özellikle ülkelerin sağlık sistemi üzerinde yıkıcı etkiler yaratan pandeminin bir an önce sona ermesi için modern tıp tüm imkânlarını seferber etmiş durumdadır. Ancak insan sadece biyolojik bir organizma değildir. İnsan, davranışları ve kişiliği ile toplumsal sistemlerin bir üyesi ve katılımcısıdır. Bu nedenle sağlık problemlerini sadece biyolojik bir problem olarak görmemek gerekmektedir (Parsons, 2001, s.100). Çünkü sağlık ve hastalık sosyal yapı içinde meydana gelmekte ve onun tarafından şekillendirilmektedir (Mechanic, 1978, s.26).

Büyük oranda toplumsal ve çevresel etkenlerin ürünü olan sağlık ve hastalık toplumdan ve toplumsal yapıdan ayrı düşünülemez (Cirhinlioğlu, 2001, s.40) ve toplumun işleyişinin bir sonucu olduğundan toplumsal bir olgudur (Bury, 1997, s.1). Aynı zamanda çok boyutlu bir olay olan sağlığın, birbirine bağlı fiziksel, psikolojik ve toplumsal yönleri de vardır (Capra, 1992, s.368). Bu nedenle pandeminin gerek etkilerini gerekse de pandemi ile mücadeleyi sadece tıbbi bir durum olmak görmek doğru değildir. Covid-19 bir hastalık olmanın ötesinde politik, ekonomik ve sosyo-kültürel boyutları ile incelenmesi gereken bir olgudur.

Dünya Sağlık Örgütü'nün (WHO) 1947'de yapmış olduğu sağlık tanımı bütüncül bir yaklaşımı içinde barındırır. WHO sağlığı tam bir fiziksel, zihinsel ve sosyal iyilik hali olarak tanımlar. Bu tanıma göre sağlık sadece hastalık ya da sakatlık hali değildir (Cockerham-Ritchey, 1997, s.34). Bu yaklaşıma göre insan sağlığı bedensel iyiliğin yanında, çevre şartlarının etkileri ve bireyin ruhsal ve sosyal yönden de uyumlu ve düzenli bir biçimde çalışmasını gerekli kılmaktadır (Baloğlu, 2006, s.8). Sağlığı sosyal iyilik hali ile koşullandıran bu bakış açısına göre sosyal koşullar sağlığa olumlu ya da olumsuz olarak etki etmektedir (Fişek, 1983, s.1). Covid-19 da bu tanımlamalara uygun bir şekilde sadece insanın bedeni değil bireyin ve toplumların zihinsel ve sosyal durumları üzerinde olumsuz etkiler yaratmaktadır. Hastalığa yakalanmayan bireyler bile pandemiden olumsuz etkilenmekte, toplumların düzeni ve işleyişi bozulduğu için toplumsal iyilik hali ortadan kalkmaktadır. Bu nedenle enfekte olmayanlar bile bu hastalıktan bir şekilde etkilenmiştir.

Hastalık, normal durumdan bir sapmayı ifade eder. Bu sapma biyolojik, mental ve sosyal yönden olabilir. Bu bağlamda Covid-19 hastalığının üç boyutundan bahsedilebilir;

1. Biyomedikal olarak: Hastalık klinik olarak saptanabilen biyolojik bir sapma ve rahatsızlığın ifadesidir. Corona virüsü de klinik olarak insan bedeninin işleyişini bozan, biyolojik bir sapma ve rahatsızlık yaratarak bir hastalığa yol açmaktadır.
2. Sosyal olarak: Hastalık, toplumsal problemler ya da değişimler sonucu ortaya çıkan bir sapma ve rahatsızlığın ifadesidir. Corona virüsü toplumsal yapıyı etkileyen ve dönüştüren bir etkiye sahiptir. Tüm dünyada ekonomik ve sosyal problemlere yol açmıştır.
3. Mental olarak: Hastalık bireysel bazı problemler sonucu ortaya çıkan bir sapma ve rahatsızlık ifadesi olabilir. Birey biyolojik yönden bir semptom göstermese dahi mental yönden kendini rahatsız hissedebilir. Corona virüsü de bireyler üzerinde böyle bir etki yaratmıştır. Hastalığa yakalanma korkusu ya da hastalığın yol açtığı bireysel ve toplumsal travmalar, enfekte olmayan bireyler üzerinde de hastalık etkisi yaratabilmektedir.

Covid-19, hastalığın sosyo-kültürel bir yapı içinde meydana geldiğine dair önemli bir örnektir. Tıpkı Sars virüsü gibi Çin'de ortaya çıkan ve Corona ailesinin bir üyesi olan SARS-CoV-2 virüsü, Ebola, Sars ve Mers virüsleri gibi vahşi hayvanlardan insanlara geçtiği düşünülmektedir. Çin'in Wuhan kentinde bir hayvan pazarında ortaya çıktığı düşünülen Corona virüsünün ortaya çıkmasının ekonomik ve kültürel temelleri vardır. Nasıl ortaya çıktığına dair çeşitli söylentiler olsa da çok

büyük ihtimalle vahşi hayvanların tüketimi sonucu insana geçen virüsün yol açtığı hastalık, dünya çapında Çin'in yemek alışkanlıklarına dair eleştirileri ve önyargıları da beraberinde getirmiştir. Oysa Uzakdoğu Asya ve özellikle de Çin kültüründe, vahşi hayvanların anlamı ve kullanımının kültürel ve sembolik anlamları vardır. Vahşi hayvanlar Çin kültüründe özel bir yere ve öneme sahiptir. Çin'in tarıma elverişli olmayan ve yoğun bir nüfusa sahip olan bölgelerinde vahşi hayvanlar, halkın yemek ihtiyacını karşılamada önemli bir yer tutmaktadır. Bunun yanında bazı vahşi hayvanlar geleneksel Çin tıbbının da ayrılmaz bir parçasıdır ve yoğun olarak kullanılmaktadır. Hatta bu yüzden bazılarının soyu tükenme noktasına gelmiştir.

Geleneksel Çin tıbbında 3000 yıldan uzun bir süredir kullanılan ilaçlar birçok farklı bitki ve hayvan türevi ürün içermektedir. Bunun yanında bazı hayvanlar da yeme içme kültüründe sıklıkla kullanılmaktadır. Çin kültürüne göre bu hayvanları yemek onların gücünden faydalanmak anlamına gelmektedir ve iyileştirici güçleri vardır. Bu bakımdan Corona virüslerinin Çin kaynaklı olmasının temelinde, Çin'in kültür ve inanç sisteminin önemli bir yeri vardır. Bu durum aynı zamanda iyileştirici gücü olduğuna inanılan bazı hayvanlar, küresel ve yasal olmayan bir ticaretin parçası haline getirmiş durumdadır. Örneğin; vahşi hayvanların kullanıldığı bazı egzotik yemekler, Çin ve bazı Güney Doğu Asya ülkelerinde statü ve zenginlik belirtisi olarak görülmektedir. Dolayısıyla vahşi hayvan ticareti ve bu ticaretin yapıldığı mekânlar virüslerin yayılması için uygun alanlar haline gelmektedir.

Virüs ya da mikropların aktif bir hale gelmesi ve salgın haline dönüşerek kitlesel ölümlere yol açmaları insanoğlunun yerleşik hayata geçmesiyle birlikte ortaya çıkan bir durumdur. Tarihte farklı dönemlerde bazı salgın hastalıkların görüldüğü bunların önemli ekonomik ve sosyal değişimlere neden olduğu bilinmektedir (Tüba, 2020, s.79). Ancak çoğu yerel ve belli bir coğrafya üzerinde etkili olan salgınlar günümüzde küresel bir risk haline gelmiştir. Covid-19 hastalığının bir pandemiye dönüşmesinin temel nedeni ise küreselleşme olgusudur.

Küreselleşme herkesin "tek bir dünyada" yaşadığına işaret eden bir kavramdır. Küreselleşme bireyleri, grupları ve ulusları birbirlerine karşılıklı bağımlı hale getirmiştir (Giddens, 2005, s.51-52). Küreselleşme ile birlikte dünyada olan hiçbir şey artık sadece yerel bir olay değildir (Beck, 2006, s.22). Küreselleşme uzak yerleşimleri birbirine bağlarken, yerel çapta ortaya çıkan olaylar binlerce kilometre uzaktaki olayları etkileyebilmektedir. Dünya çapındaki toplumsal ilişkilerin yoğunlaşması (Giddens, 1998, s. 66) olan küreselleşme sayesinde dünya bir iletişim ve ulaşım ağı ile birbirine bağlanmış ve bu sayede virüs bir pandemiye yol açmıştır. Küreselleşme ile beraber dünya çapında mal, sermaye, bilgi ve insan akışı gerçekleşmektedir. Bu

nedenle Çin'in Wuhan kentinde virüsü kapamayan bir kişi, aynı gün içinde dünyanın herhangi bir yerinde ulaşabilmekte ve virüsü çok sayıda insana bulaştırabilmektedir. Bu yüzden Corona virüsü birkaç ay gibi kısa bir sürede tüm dünyaya yayılmış ve bir pandemiye yol açmıştır. Küreselleşme ile birlikte yerel tehlikeler yerel olma özelliğini kaybederek küresel bir tehlikeye dönüşmektedir.

Geçmişte ticaret ve denizyoluyla daha yavaş ve daha geniş zaman diliminde yayılan salgın hastalıklar, günümüzde inanılmaz bir hızla yayılabilmektedir. Örneğin; Çin'de ortaya çıkan Corona virüsü iki ay gibi kısa bir zamanda neredeyse tüm dünyaya yayılmıştır. Hız ve hız çağı olarak da nitelendirilebilen küreselleşme ile birlikte virüsler de aynı hızla bulaşabilmektedir. Tıpkı tarihteki belli başlı salgınların yaptığı gibi Corona virüsünün de büyük dönüşümlere ve önemli yapısal, ekonomik, sosyal ve siyasal değişimlere neden olacağı öngörülmektedir. Günümüzde Corona virüsüyle birlikte dünyada artık hiçbir şeyin eskisi gibi olmayacağı (Tüba, 2020, s.75) sıklıkla dile getirilmektedir.

Covid-19'un yarattığı pandemi süreci küreselleşmenin yarattığı diğer bir etki olan risk olgusu üzerinden de değerlendirilebilir. Modernleşme geleneksel toplumlardaki risklere yeni riskler eklemiştir. Beck'e göre (2010, s.561) aşırı üretim ve tüketim toplumsal hayatta yeni tehditler ortaya çıkarmıştır. Bu yüzden günümüz risk ve tehlikeleri geleneksel dünyadaki benzerlerinden, tehditlerinin küresel doğası ve modern sebepleri açısından önemli bir şekilde farklılaşır. Bu tehlikeler artık modernleşmenin riskleridir, sanayileşmenin toptan ürünüdür ve küreselleştikçe sistemli biçimde yoğunlaşmaktadır. Risk eski tehditlerin aksine, modernleşmenin tehditkâr kuvveti ve bunun belirsizliğinin küreselleşmesi ile ilişkili olan sonuçlarıdır. Bu bağlamda küreselleşmenin yaratmış olduğu ekonomik sistemin dünyayı sömürmesi ve bunun sonucunda vahşi yaşam alanlarının gittikçe daralması ve artan vahşi yaşam – insan teması Corona virüsü gibi virüslerin her geçen gün dünyayı daha fazla tehdit etmesine neden olmaktadır. Sanayileşme ile başlayan süreçte doğanın tahrip edilmesi, küresel ısınma, tüketim çılgınlığı gibi olgular bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkmasına ve yayılmasına kolaylaştırmaktadır. Modernleşme ile beraber artan ve her geçen yenileri eklenen risklerden biri olan salgın hastalıklar da bu bağlamda ele alınabilir.

Salgın hastalık, ekolojik felaket ya da nükleer serpinti gibi modernleşme ve küreselleşmenin yarattığı risklerinin etkileri de küresel çapta ve sınır tanımaz bir şekilde ortaya çıkarlar. Beck'e göre bazı insanlar risklerin dağılımı ve artması olgusundan diğerlerine göre daha fazla etkilenir. Başka bir deyişle toplumsal risk konuları ortaya çıkar ve bu gruplar arasında bir eşitsizlik yaratır. Modernleşmenin

riskleri ise er ya da geç onları üreten ya da ondan kâr edenlere de saldırır. Bunlar sınıf ya da ulusal toplum anlayışlarını kıran bir bumerang etkisine sahiptir. Modern dönem riskleri sınır ya da ayırım tanımaksızın zengin ya da güçlü herkesi tehdit etmektedir (Beck, 2010, s.562). Corona virüs de zengin ya da yoksul, güçlü ya da zayıf, gelişmiş ya da az gelişmiş demeden tüm dünyayı etkilemekte, sınır ya da ayırım gözetmeksizin hızla yayılmaktadır. Bu bakımdan Corona virüsü gerek ortaya çıkışı ve gerekse etkileri bakımından sosyolojik bir olgu olarak ele almak ve incelemek gerekmektedir. Virüsün yol açtığı etkileri ise özellikle toplumsal yapıda ve gündelik ilişkilerde gözlemleyebilmek mümkündür.

Toplumsal Yapıdaki Bazı Dönüşümler

Corona virüsü insanların sağlığını bozmakta ve kitlesel ölümlere yol açmaktadır. Ancak virüs sadece insan sağlığını olumsuz etkilememekte, dünya genelinde sosyal, kültürel, politik ve ekonomik olumsuz etkiler yaratmaktadır. Dünya tarihinde de bazı salgın hastalıklar ve doğal afetler kitlesel ölümlere yol açmış ve beraberinde de toplumsal düzeni alt üst etmiştir. Bunun sonucunda toplumsal davranışlarda değişimler ortaya çıkmıştır. Corona virüsünün etkileri de bu bağlamda değerlendirilebilir. Corona virüsü her şeyden önce dünya çapında ekonomik bir durgunluğa yol açmıştır. Ülkeler virüs nedeni ile ekonomik sıkıntılar yaşamaktadır ve milyonlarca insan pandemi nedeni ile işsiz kalmıştır. Buna bağlı olarak da siyasal, sosyal ve kültürel hayatta bir takım dönüşümlere ortaya çıkmıştır. Covid-19 virüsü taşıdığı risklerle toplumu ve gündelik yaşamı tehdit eden ve dönüştüren bir etki yaratmaktadır. Bu etkilerin ve değişimlerin de öncelikle salgının merkezi olan şehirler ve şehir yaşamı üzerinde olduğu görülmektedir.

Şehirler nüfusun dar bir mekânda yoğunlaştığı yerlerdir. Bu nedenle salgın hastalıklar ya da doğal afetler özellikle şehirler üzerinde yıkıcı bir etkiye sahiptir. Salgınların ya da doğal afetlerin şehir üzerindeki diğer bir etkisi de toplumsal yaşam ve toplumsal ilişkiler boyutundan ortaya çıkar. Şehir sadece nüfus bakımından değil, toplumsal ilişkilerin yoğun olması bakımından da ayrı bir öneme sahiptir. Şehirler ekonomik, sosyal, kültürel ve politik merkezlerdir. Modern dönemle birlikte artık büyük oranda şehirlerde yaşamaya başlayan insanlar arasındaki fiziksel ve sosyal mesafenin en aza inmesi salgın hastalıkların şehirlerde daha kolay ve hızlı bir şekilde

yayılmasına yol açmaktadır. Covid-19'un özellikle büyük şehirlerde ve metropol-lerde daha fazla yayılım göstermesi buralardaki fiziksel ve sosyal mesafenin az olması ve temasın çok fazla olmasından kaynaklanmaktadır.

Şehirlerin ortaya çıkışı ve şehirleşmenin hızlanması salgın hastalıkların kitlesel ölümlere yol açmalarına neden olmuştur. Salgınlar ve yol açtığı ölümler berabe- rinde ekonomik ve sosyal alanda da önemli değişim ve dönüşümlere neden olabil- mektedir. Corona virüsün yol açtığı salgın da kısa vadede toplumsal yapı üzerinde birtakım değişiklikler ortaya çıkarmıştır. Ancak etkilerinin sadece kısa vadede değil uzun vadede de olması kaçınılmazdır. Bu bağlamda salgının uzun vadede başta para ve finans piyasaları, ticaret, eğitim ve hizmet sektörü olmak üzere ekonomik ve sos- yal alanda önemli yapısal bir değişim ve dönüşüm yaratacağı ifade edilebilir (TÜBA, 2020, s.75).

Şehirler ekonomik temelli sosyal örgütlenme mekânlarıdır. Bu nedenle Covid- 19'un sağlık dışında yarattığı en yıkıcı etkiler ekonomik sistemde görülmüştür. Sal- gının yarattığı ekonomik kriz tüm dünyada sosyal travmalara neden olmuştur. Sal- gının ekonomik sistem üzerindeki etkileri tüm gelir grupları üzerinde etkili olmakla beraber doğal olarak özellikle alt gelir gruplarını daha çok etkilemiştir. Salgının ya- rattığı olumsuz etkilerin ekonomik sistemde bir dönüşüme yol açacağı aşikârdır. Üretim ve tüketim üzerinde ortaya çıkacak olan dönüşümlerin doğal olarak yaşam tarzı üzerinde de bir değişim yaratması kaçınılmaz olacaktır. Özellikle şehirlerde ortaya çıkacak olan bu dönüşümün teknolojik temelli olması kaçınılmaz bir zorun- luluktur. Örneğin; pek çok beyaz yakalı iş kolunda iş, mekândan bağımsız bir hale dönüşmüştür. Evde çalışmanın yaygınlaşması sosyal yaşam üzerinde önemli etkiler yaratmaktadır. İş yaşamı dışında eğitim, sağlık, alış – veriş, resmi işlem ve hizmetler ve hatta sosyal ilişkilerin teknolojik temelli platformlara kayması dijital toplumda doğru bir dönüşümün yaşandığını göstermektedir.

Covid-19 dünya genelinde tüm yaşam alanlarında etkili olmaktadır. Ancak bu süreçte bazı gruplar diğerlerine göre daha dezavantajlıdır ve daha fazla etkilenmek- tedir. Örneğin; yaşlılar, yoksullar, dar gelirli, göçmenler gibi gruplar pandeminin etkilerini daha fazla hissetmektedir. Yapılan bazı araştırmalar farklı sosyal sınıflara mensup bireylerin maruz kaldıkları risklerin ölüm oranları arasındaki farklılıklara yol açtığını göstermektedir (Calnan-Johnson, 1985, s.55). Dolayısıyla bireylerin içinde buldukları toplumsal konumları hastalığa yakalanma, yakalandıklarından iyileşme ve ölüm oranlarını etkileyebilmektedir.

Yaşlılar, yoksullar, dar gelirli, göçmenler gibi grupların Corona virüs karşısın- daki dezavantajlarının temel sebebi sağlığın günümüzde alınıp satılabilen bir meta

haline gelmesidir. Sağlık hizmetlerinin daha çok kamu aracılığıyla sunulduğu ülkelerde, Covid-19'a karşı daha etkili ve güçlü bir mücadele verilmektedir. Örneğin; Çin, Güney Kore, Almanya ve ülkemizde salgınla mücadele sağlık hizmetinin kamu sektörü ağırlıklı olduğu ülkelerde daha etkili olduğu söylenebilir. Oysa sağlığın büyük oranda neo-liberal politikalar tarafından belirlendiği ülkeler sağlık sistemlerinin tıkanması sorunu ile karşılaşmış, bunun sonucunda pandeminin en yıkıcı etkileri ile yüz yüze kalmak zorunda kalmışlardır.

Toplumsal yapıyı oluşturan kurumlardan biri de sağlıktır. Bu nedenle sağlık konusu bireysel bir durum olmanın çok ötesindedir ve toplumun diğer üyelerini de yakından ilgilendirir. Çünkü sağlığın hak ve yükümlülükler yönü bulunmaktadır ve bu açıdan bakıldığında toplumsal bir müdahale alanı oluşturur. Çünkü toplum üyelerine uygun bir yaşam ortamı sağlamak görevini üstlenmiştir (Öztek, 2001, s.315). Bu bakımdan sağlık hizmetleri toplumların toplumsal, politik ve ekonomik yapısı çerçevesinde belirlenmektedir. Ülkelerin sağlık sistemlerinin yapısı da Covid-19 ile mücadelede belirleyici bir rol oynamaktadır.

Neo-liberal politikaların kamu sağlığı hizmetlerini özel sermayeye açması sağlık hizmetlerinin metalaşmasına yol açmıştır. Sosyal devlet çatısı altında piyasa ilişkilerinin müdahale etmesi düşünülmeyecek bir takım sağlık hizmetlerinin piyasada alınıp satılabilecek hale getirilmesi ile sağlık metalaşmıştır (Özdemir-Özdemir, 2006, s.33). Neo-liberal politikalar sağlığı alınıp satılabilen bir meta olarak görmektedir. Bu yüzden sağlık da arz talep dengesi içinde düşünülen bir olgu olmuştur (Leys, 2011, s.33; Yıldız, 2008, s.32; Turner, 2001, s.109). Bunun sonucunda sağlık ve sağlık hizmetlerinden devletin elini yavaş yavaş çekmiş ve boşalan alanlara da özel sektörün yerleşmiştir. Önceleri bir kamu sorumluluğu olan sağlığın piyasa koşullarınca belirlenen bir meta haline gelişi ise pek çok bakımdan eşitsizlikler yaratmaktadır. Sağlık sisteminin piyasa koşullarınca belirlenmesi ise özellikle dezavantajlı grupların lehine sonuçlar yaratmaktadır.

Covid-19 tüm toplumu ve toplumsal grupları etkilese de özellikle 60 yaş üstü ve kronik hastalığı olanlar üzerinde ölümcül bir etkiye sahiptir. Özellikle gelişmiş ülkelerde bu etkiyi daha belirgin bir şekilde görebilmek mümkündür. Yaşlı nüfus oranının yüksek olduğu pek çok Avrupa ülkesinde ölüm oranları belli bir yaş üzeri için yıkıcı olmuştur. Huzur evlerinde toplu ölümler, tedavi sürecinde kimi zaman hasta seçiminin zorlu hale gelmesi ve bunun sonucunda yaşlıların sağlık hizmetine ulaşamamaları yaşlıların dışlanmalarının ve ötekileştirilmelerinin görünümleridir. Bu bağlamda hastalığın yayılmasını engellemede bir gereklilik olarak uygulanan sosyal izolasyon ve sosyal mesafe kısıtlamaları yaşlıların dışlanma olgusunu daha da

artırmaktadır. Özellikle yalnız yaşayan, huzur evlerinde kalan veya ailesinden uzakta yaşamak zorunda kalan yaşlılar için pandeminin etkileri daha yıkıcı olmuştur.

Pandeminin yaratmış olduğu önemli bir etki de gündelik yaşam pratikleri üzerinedir. Gündelik yaşam pratikleri bu yeni döneme uygun olarak değişmektedir. Özellikle Covid-19 ile mücadele kapsamında uygulanan sosyal izolasyon ve sosyal mesafenin getirdiği monoton aktiviteler sosyal ilişkileri olumsuz etkilemektedir. Sosyal izolasyon ve artan sosyal mesafe sonucunda insanlar kısıtlı fiziksel alanlarda monoton aktiviteler paylaşmak durumunda kalmakta ve sosyal ilişkiler sanal ortama kaymaktadır. Sanal ortamda amaçsız geçirilen saatler ise zihinsel ve duygusal becerilerin zarar görmesine neden olabilir (Taştan, 2020, s.18-19). Bu bağlamda sosyal izolasyon ve sosyal mesafenin etkileri özellikle aile ve aile ilişkileri üzerinde daha belirgin gözlemlenmektedir.

Evde kalmanın ve sosyal mesafeyi korumanın zorunlu olduğu ve uzun sürdüğü dönemler özellikle aile içi ilişkiler üzerinde birtakım etkilere yol açmıştır. Dar bir mekânda uzun süre bir arada bulunmak aile üyelerinin birbirleri ile ilişkilerinde bir takım sorunları beraberinde getirmiştir. Örneğin; Güngörer'in (2020, s.415-417) yaptığı araştırmada Covid-19'un aile kurumunu; "aile içi/eşler arası çatışma, aile üyeleri arasındaki orantısız sorumluluk dağılımı, kalabalık aileler, kadının görünmeyen emeği" gibi olumsuz etkilerinin yanında "çalışan anne ve babaların çocuklarıyla evde vakit geçirmesi ve aile bağlarını geliştirmesi" gibi olumlu yönde etki ettiği görülmüştür. Ailede evin geçiminden birinci derecede sorumlu görülen erkeklerin çalışmaması ve evde kalmak zorunda kalmaları, çocukların uzaktan eğitimle öğrenimlerine devam etmeleri, kadınların geleneksel rolleri olarak kabul edilen ev işlerinde yükünü artırmış bu da aile bireyleri arasında çatışmalara ve şiddete yol açmış, hatta boşanma oranlarının dünyada ve Türkiye'de arttığı gözlenmiştir.

Geniş sosyal ilişkilerden dar bir mekânda kısıtlı sosyal ilişkiler kurmaya mecbur kalınan bu dönemde bireyselliğin artması kaçınılmaz görülmektedir. Eve kapanmanın yarattığı kısıtlı sosyal ilişkiler kimi zaman ev içinde de önerilmekte bu ise bireyselliği daha da artırmaktadır. Örneğin; virüsle mücadelede görüşleri ile etkin rol oynayan bilim kurulunun bir üyesi haklı olarak ev içinde de sosyal mesafenin korunması gerektiğini belirtmiş ve aile üyelerinin yemek yerken aynı sofraya oturmaları gerektiğini belirtmiştir. Virüsün yayılmaması için yerinde bir öneri olsa da bu mesafenin aile üyelerinin ilişkileri üzerinde olumsuz bir etki yaratacağı açıktır. Sosyal mesafenin artması bireyleri yalnızlaştırırken, yalnızlıklarına çare sosyal medya ya da internet olmakta, bunun sonucunda dijital bağımlılıklar artmaktadır.

Bu ise bireyselleşmeyi arttıracak ve uzun vadede toplumsal ilişkiler üzerinde olumsuz etkiler yaratacaktır. Pandeminin ve sosyal izolasyonun uzun sürmesi ise bazı davranışları kalıcı hale getirebilir. Dolayısıyla “yeni normal” yeni ve kalıcı toplumsal ilişkilere gebe görünmektedir.

Salgının önemli bir etkisi de eğitim kurumunda görülmektedir. Eğitim kurumu dünya genelinde pandemiye hazırlıksız yakalanmıştır. Sosyal izolasyonun gereği olarak örgün eğitime ara verilmesi eğitimin tüm dünyada sekteye uğramasına yol açmıştır. Altyapısı olan ülkeler hızlıca uzaktan eğitime geçerken, pek çok ülke de kısa sürede altyapılarını uzaktan eğitime hazır hale getirmişlerdir. Bu süreç eğitimde dönüşüm tartışmalarını da beraberinde getirmiştir. Mekândan bağımsız bir eğitim olup olamayacağı ya da ne şekilde olacağı, etkileri ve verimliliği sıklıkla tartışılan konuların başında gelmektedir. Pandemi süreci, diğer kurumlarda olduğu gibi eğitim kurumunun da yeni düzene uygun bir şekilde dönüşüme zorlamaktadır. Ancak bu dönüşümün etkileri ve sonuçları çok tartışılacak gibi görünmektedir.

Tartışılacak konuların başında eğitimde fırsat eşitliği ilkesinin, uzaktan eğitimde uygulanmasının zorlukları gelmektedir. Örgün eğitim de bile büyük bir sorun olan eğitimde fırsat eşitliği, teknoloji tabanlı uzaktan eğitimde daha büyük problemler yaratmaktadır. Özellikle alt gelir grubu ailelerin büyük çoğunluğunun uzaktan eğitim için gerekli imkânlarla sahip olmamaları örgün eğitimde yaşanan eşitsizliklerden daha büyük eşitsizlikler yaratmaktadır. Türkiye’de alt gelir gurubunda olan ailelerin büyük çoğunluğu uzaktan eğitim için gerekli olan internet bağlantısı, bilgisayar ya da tablete sahip değildir. Dolayısıyla bu ailelerin çocukları eğitime gerçekten uzak kalmaktadır.

Eğitim konusunda tartışılması gereken bir diğer önemli konu da uzaktan eğitimin öğrencilerin önemli bir ihtiyacı olan sosyalleşmeye sürecine yaptığı olumsuz etkidir. Örgün eğitim kurumları sadece bilgi aktarımı yapmazlar, en az onun kadar önemli olan sosyalizasyon sürecinin en önemli basamaklarından birini oluştururlar. Salgın sürecinde örgün eğitimden uzak ve evde vakit geçirmek zorunda kalan öğrenciler okullardaki sosyalleşme ortamlarından da uzak kalmaktadır. Bu durum ev ortamında zaman geçirmek zorunda kalan öğrenciler ve aileleri üzerinde bir baskı yaratmakta ve çeşitli çatışmalara neden olabilmektedir. Bu durum üniversiteler dâhil bütün örgün eğitim basamakları için geçerlidir. Bu bakımdan uzaktan eğitim modelinin zorunluluklar dışında yaygınlaştırılmasının çok fayda sağlamayacağı söylenebilir. Örneğin; üniversitelerde dahi uzaktan eğitimin bireylerin sosyalleşmesi sürecine olumsuz etkileri olacaktır. Diğer örgün eğitim kurumları gibi üniversiteler de sadece öğretimin yapıldığı yerler değildir. Bunun dışında da farklı fonksiyonları

vardır. En önemli fonksiyonlarının başında sosyalleşme ortamı sunması gelmektedir. Oysa uzaktan eğitim bireyi daha da yalnızlaşmaya ve dijital ortamda zaman geçirmesine neden olacağı için çeşitli sakıncalar içermektedir.

Corona virüsü pandemisinin ekonomik ve sosyo-kültürel etkilerinin yanında politik etkiler de vardır. Covid-19 salgını hem ulusal hem de uluslararası alanda önemli politik etkiler ve tartışmalar yaratmıştır. Salgınla mücadele süreci ve politikalar bağlamında ortaya çıkan önemli bir tartışma da ulus devlet ve ulus devletin geleceği konusundadır. Bu konuda iki ana eksenin var olduğu görülmektedir. Birincisi; salgının ulus devlete ilişkin değerleri güçlendireceği yönündeki görüştür, ikincisi ise salgının ulus devlet anlayışını zayıflatarak küresel değer ve politikaları geliştireceği yönündeki görüştür. Birinci görüşe göre salgın dünyada yerleşme eğilimlerini arttırmaktadır. Devletlerin kendi kaynakları ile geçinmelerine ve içe kapanmalarına bağlı olarak, ulus üstü aktörlerden ziyade, ulus devlet ölçeğindeki politikalar önem kazanmaya başlamıştır. Salgının devam etmesi hâlinde, yerleşme eğilimlerinin daha da artacağı söylenebilir. İkinci görüşün dayanağı ise bu süreçte ulus devletlerin yetersiz kalma ihtimalleri karşısında, varlıklarının sorgulanır hâle gelmesidir. Zira Covid-19'un tüm dünyayı etkileyen bir salgın hâlini alması ve ulus-devletlerin bununla tek başlarına mücadele kapasitelerinin sınırlı olması, tüm insanlığı bu virüsle mücadelede dayanışmaya ve birlikte hareket etmeye zorlamaktadır (İmga ve Ayhan, 2020, s.87-90). Aslında bu tartışmanın her iki tarafının da ortaya koyduğu argümanlar ve iddiaların doğruluk payı vardır. Bu bakımdan pandeminin çift yönlü bir etkisinden bahsedilebilir. Çünkü bir yandan pandemiyle başa çıkma sürecinde ulus devletin yerel politikaları ön plana çıkmış ve bir anlamda kendi içine kapanma durumu yaşanmıştır. Ancak bunun yanında salgın baş etmede küresel bir işbirliği mecburiyeti ve Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) gibi küresel bir aktörün de varlığı göz ardı edilemez. Dolayısıyla aslında her iki eğilimi de uygulayabilen devletlerin bu krizden başarılı bir şekilde çıkacağı söylenebilir.

Pandemi sürecinin ulus-devlet sınırları içinde yarattığı politik etkilerden biri de alınan önlemler ile bireysel özgürlükler alanında ortaya çıkan kısıtlamalar ve bunun yarattığı etkilerdir. Otoritenin salgının yayılmasını engellemek için almış olduğu kısıtlamalar pek çok ülkede çeşitli tepkilere neden olmuştur. Özellikle bireysel özgürlüklerin temel alındığı Batı demokrasilerinde alınan bazı önlemler ve kısıtlamalar çeşitli gruplarca protesto edilmekte ve kısıtlamalara tepki gösterilmektedir. Otoritenin toplumun faydası yönünde almış olduğu kararların ve kısıtlamaların bireysel hak ve özgürlükleri ihlal ettiği yönünde iddialar büyük bir ikilem yaratmaktadır. Bu konudaki esas mesele ve tartışma, devletlerin otoriterleştiği ve bu eğilimin kalıcı

olacağı yönünde çeşitli görüşler ile bunun kalıcı olmayacağını ve geçici olduğunu söyleyenler arasındadır. Ancak bu konuda bir şey söylemek ve hükümde bulunmak için henüz yeterli veri ve zamana sahip değiliz. Ancak kesin bir şey söylenecek olursa o da pandemi ile birlikte pek çok şeyin değişeceği gerçektir.

Sonuç

2020 yılı dünya tarihine Covid-19 pandemisi ile damga vurmuş durumdadır. Şimdiye kadar daha çok bilim kurgu hikâyelerinde konu edilen ve aslında çok uzak görülen salgın hastalıklardan kaynaklı panik ve kaosun bir benzerinin yaşandığı günümüzde, dünya moderniteden kaynaklı küresel risklerin belki de ilk dalgasını yaşamaktadır. Pandeminin dünyada çapında yaratmış olduğu travmanın etkileri tüm alanlarda gözlemlenebilmektedir. Dünya; ekonomik, politik, sosyal ve kültürel alanda bir değişim ve dönüşüm sürecine girmiş durumdadır. Bu dönüşümün nereye doğru evrileceği konusunda çeşitli öngörüler bulunmaktadır. Bazı görüşler pandemiden sonra dünyada yeni bir dönemin başlayacağını söylerken, bazı iddialar ise bir değişimin olacağı ancak bunun çok da abartılmaması gerektiğini söylemektedir.

Salgın kontrol altına alındıktan bir süre sonra normalleşmenin gerçekleşeceği öngörülebilir. Değişimin ne yönde olacağı, köklü mü yoksa kısmi bir değişim mi yaşanacağı, değişimden hangi kurumların ne kadar etkileneceği konusu tartışmalı bir konudur. Bu konuda kesin olan şey varsa, bir değişim ve dönüşümün gerçekleştiği/gerçekleşeceği ama bunun ne yönde ve hangi ölçüde olacağını tam olarak kestirilemeyeceğidir. Ancak günümüzde yaşanan bir takım gelişmeler bu konuda bazı öngörüler sunmayı mümkün kılabilir.

Pandemiden kaynaklı değişimin en belirgin yönü dijital topluma geçiştir. Virüsün yayılmaması için evde kalma ve sosyal mesafeyi koruma zorunluluğu pek çok hizmetin ve ihtiyacın internet ortamına taşınması ile sonuçlanmıştır. İş, eğitim, alışveriş, sosyal ilişkiler, resmi işlem ve hizmetlerin çoğu artık internet ortamında sunulmaktadır. Günümüzde pek çok insan evden çıkmadan neredeyse tüm ihtiyaçlarını karşılayabilecek duruma gelmiştir. Dolayısıyla pandemi dijital topluma geçişi hızlandırmıştır. Dijital topluma geçişin bir yandan yaşamı kolaylaştıran yönleri olsa da sosyal ilişkiler üzerinde de olumsuz etkileri kaçınılmaz olacaktır. Bireyselleşme ve sanal dünyaya bağımlılığın artacağı bir dünyada bireyler arasındaki mesafeler de artacaktır. Başta aile olmak üzere toplumda bireyler arasındaki mesafeleri açacak

sosyal ilişkileri zayıflayacağı söylenebilir. Bu durum toplumsal yapıda bir dönüşüm yaratacaktır.

Pandeminin diğer bir etkisi de dünyada geçerli olan politikalar üzerinde olacaktır. Covid-19'un dünyadaki tüm ülkelerin sağlık sistemi üzerindeki yıkıcı etkisi neo-liberal politikaların gözden geçirilmesine neden olabilir. Özellikle sağlık hizmetinin özel sektöre bırakılmayacak bir alan olduğu gerçeğini gelişmiş ülkeler çok acı bir şekilde öğrenmiş durumdadır. Pandemi en fazla dezavantajlı grupları etkilemiştir. Üstelik bu etkinin sadece sağlık alanında değil, ekonomik alandan da gözlemlendiği dikkate alınır, sosyal devlet anlayışının daha yüksek sesle dile getirileceği ve bu konuda bazı politikaların geliştirileceği beklenebilir.

Sonuçta Covid-19 bir anda tüm dünyayı etkilemiş ve dünyanın dengesini bozmuştur. Bu bakımdan tüm dünya hazırlıksız yakalandığı bu pandeminin ekonomik, politik ve sosyo-kültürel alanda bir değişim yaratması kaçınılmaz olacaktır. Ancak bu değişimi niteliği ve niceliği konusunda şu an bir şey söyleyebilmek için erkendir. Bu nedenle değişimin ne yönde ve ölçüde olacağını zaman gösterecektir.

Kaynakça

- Aggleton, P. (1990). *Health*. London: Routledge.
- Baloğlu, B. (2006). *Ekonomik ve sosyolojik bakış açısıyla sağlık ve hastalık*. İstanbul: Der Yayınları.
- Beck, U. (2006). Küreselleşme nedir? K. Bülbül (Ed.) *Küreselleşme Okumaları* içinde. Ankara: Kadim Yayınları.
- Beck, U. (2010). Risk toplumu: Yeni bir moderniteye doğru. (Günseli Altaylar Çev.). *Sosyoloji Başlangıç Okumaları*. A. Giddens (Ed.). İstanbul: Say Yayınları.
- Bury, M. (1997). *Health and illness in a changing society*. London: Routledge.
- Calnan, M. ve Johnson, B. (1985). Health, health risks and inequalities: An exploratory study of women's perceptions. *Sociology of Health and Illness*, 7(1).
- Capra, F. (1992). *Batı düşüncesinde dönüm noktası*. (M. Armağan, Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Cirhinlioğlu, Z. (2001). *Sağlık sosyolojisi*. İstanbul: Nobel Yayın Dağıtım.
- Coburn, D. (2011). Eşitsizlik ve sağlık. (U. Haskan, Çev.). L. Panitch ve C. Leys (Haz.) *Kapitalizmde Sağlık Sağlıksızlık Semptomları..* İstanbul: Yordam Kitap.
- Cockerham, W, C. ve Ritchet, F, C. (1997). *Dictionary of medical sociology*. Westport: Greenwood Pres.
- Deppe, H. U. (2011). Sağlık hizmetlerinin doğası: Metalaşmaya karşı dayanışma. (U. Haskan, Çev.). L. Panitch ve C. Leys (Haz.). *Kapitalizmde Sağlık Sağlıksızlık Semptomları*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Fişek, N. H. (1983). *Halk sağlığına giriş*. Ankara: Hacettepe Ün. Dünya Sağlık Örgütü Hizmet Araştırma ve Araştırmacı Yetiştirme Merkezi Yayını.
- Giddens A. (1998). *Modernliğin sonuçları* (E. Kuşdil, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Giddens A. (2005). *Sosyoloji*. (C. Güzel, Haz.). Ankara: Ayrıntı Yayınevi.
- Güngören, F. (2020). Covid-19'un toplumsal kurumlara etkisi. *Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, 393-428.

- İmga, O. ve Ayhan, U. (2020). Kovid-19 salgını ve sonrası devlet demokrasi ve güvenlik. O. İmga ve U. Ayhan (Der.) *Kovid-19 Salgını ve Sonrası Toplum, Devlet ve Küresel Sistem* içinde. Ankara: Polis Akademisi Yayınları.
- Leys, C. (2011). Sağlık ve kapitalizm. (U. Haskan, Çev.). (L. Panitch ve C. Leys. Haz.) *Kapitalizmde Sağlık Sağlıksızlık Semptomları..* İstanbul: Yordam Kitap.
- Mechanic, D. (1978). *Medical sociology*. New York: The Free Pres.
- Özdemir G. Y ve Özdemir A. M. (2006). Medya ve sağlık: Patolojik bir ilişki. *Toplum ve Hekim*, 21(1).
- Öztek, Z. (2001). Sağlıkta kavramlar sağlık kavramı ve sağlık hizmetleri. *Yeni Türkiye*, Mayıs-Haziran 2001, 7(39), 294-298.
- Parsons, T. (2001). *Sağlık ve hastalık: Sosyolojik bir eylem perspektifi*. (T. Kurtarıcı, Çev.). *Toplumbilim*, Sağlık Sosyolojisi Özel Sayısı, 13. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Spector, E. R. (2004). *Cultural diversity in health and illness*. 6th Edition, New Jersey: Pearson Prentice Hall.
- Taştan, C. vd. (2020). Kovid-19 salgını ve sonrası psikolojik ve sosyolojik değerlendirmeler. O. İmga – U. Ayhan (Der.). *Kovid-19 Salgını ve Sonrası Toplum, Devlet ve Küresel Sistem* içinde. Ankara: Polis Akademisi Yayınları.
- Turner, S. B. (2001). Kapitalizm sınıf ve hastalık. (A. Dikmen, Çev.), *Toplumbilim*, Sağlık Sosyolojisi Özel Sayısı, 13. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- TÜBA (2020). *Covid-19 küresel salgın değerlendirme raporu*. M. Şeker, A. Özer, Z. Tosun, C. Korkut, M. Doğrul (Ed.), Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.
- Yıldız, Ö. (2008). Küreselleşme sağlık ve toplum. *Gaziantep Tıp Dergisi*. 14(1).